

KÖMÜRÜN DİLİ: “Kömür Üretimine Zonguldak Ağızlarına Etkisi”

Âdem TERZİ

*Yerin derinliklerinden geldiler, ellerinde
susmak bilmeyen bir yer altı güneşiyle...
Ağır ağır geldiler, karanlık sarnıçlardan sıza sıza...
Sonra her gün geldiler, artarak geldiler, kadınları
çocukları ve alkışlarıyla, yoğurt mayalar gibi geldiler...
Her gün yeni ağızlar eklendi ağızlarına, yeni
yollarla tanıştı ayakları...
bir kent oldular sonunda...
Kemal ÖZER
(‘Zonguldak’ şiirinden)*

Zonguldak havzasında kömür üretimi 1830’lu yıllardan bu yana Bahriye Nezareti, Barclay Kardeşler, Ereğli Maadin-i Hümayun Nezareti, Zafiropulos Kömür Kumpanyası, İngiliz Kömür Kumpanyası İşletmeciliği, Courtgi Şirketi, Karamanyan Kumpanyası, Ereğli Şirket-i Osmaniyesi, Rombaki Kumpanyası, TTK gibi çok sayıda yerli yabancı özel kuruluş ve kamu kurumu tarafından yapılmıştır. Buna bağlı olarak başta Balkan coğrafyası olmak üzere Osmanlı İmparatorluğu’nun Anadolu dışındaki bölgelerinden ve Rusya, İtalya, Almanya, Fransa, İngiltere gibi ülkelerden çok sayıda sermaye sahibi, yönetici, teknik personel, usta ve işçi bölgeye gelmiş, burada bir dönem yaşamıştır. Yer altı kadar yer üstünde de kapsamlı bir yapılanma ve yüksek sayıda insan gücü gerektiren bu madencilik türünün işçi ihtiyacı sonraki dönemlerde Karadeniz, Orta ve Doğu Anadolu’dan karşılanmış, bu amaçla bazı dönemlerde mükellefiyet¹ gibi baskıcı yollara da başvurulmuştur: “*Osmanlı Devleti’nde Batılılaşma sürecinin başlarında*

¹ *Mükellefiyet* sözü yörede *kellefiyet* biçiminde telaffuz edilmiş, madenlerde çalışma yükümlülüğünü ifade eden bu kavram için *madenleşlik* ifadesi de kullanılmıştır.

maden kömürü üretimine başlandı (...) Madenlerle ilgili konuları yürütmek amacıyla Ma'aden-i Hümayun Meclisi oluşturuldu. Bu dönemde maliyesi sürekli kötüleşen devlet, çiftçi ve köylülerin vergilerini artırdı ve bu vergiler dışında birtakım işlerde çalışma zorunluluğu getirdi.” (Koca 2011: 581)

Zamanla çember daralacak madenlerde çalışanların çoğunluğunu havza civarında yaşayan köylüler oluşturacaktır. Belli iş kolları için belli köylerden işçi alınması deniz, toprak ve orman köylerini kazmacı, domuzdamcı, tabancı, sarmacı köylerine dönüştürecektir. Havzanın düzenli kentleşmesine yönelik projelerin çeşitli sebeplerle hayata geçirilmemesi, işçi maliyetleri düşük tutma istekleri ve kömür yatakları üzerine yerleşimin yasaklanması gibi sebeplerle de köylülerin yarı zamanlı çalıştırılmaları veya üretim merkezleri yerine köylerinde konaklatılmaları yolu tutulacaktır:

“1942 yılında havzada çalışan zorunlu işçi sayısı 58 bine ulaştı. Bunların 46 bini Zonguldak köylerinden getiriliyor ve münavebeli olarak çalıştırılıyordu. Sayıları 12 bine yakın diğer bir işçi grubu ise Karadeniz'in diğer bölgelerinden getirilmekteydi. Bunlar da 2'şer aylık aralarla maden kömürü üretiminde çalıştırıldılar.

Günü kurtarmaya çalışan dönemin Zonguldak milletvekilleri modern amele siteleri yerine yapılacak olan kaza ve kasaba yolları ile guruplu çalışacak işçilerin, köye gidip gelmelerini sağlamak amacıyla yol mükellefiyeti yasasından da faydalanılarak maden işçisinin iskan konusuna 'Amele Köyleri Projesi' ile çözüm getirmişlerdi.” (Koca 2011: 588-589)

Yaklaşık iki asırlık madencilik geçmişinde ülke dışından gelen yabancı dilliler², Osmanlı coğrafyasındaki iki dilliler, ülke içinden göçen farklı ağız konuşurları³ ve çok farklı iş kollarının birlikteliğini gerektiren madencilik terimlerinin çokluğu ve çoğunun yabancı kökenli oluşu bölge ağızlarına oldukça etki etmiş; köy kökenli madencilerin çoğunun münavebeli/yarı zamanlı çalışması, sürekli çalışanların çoğunun da asıl olarak köyde yaşamaya devam etmesi ise bu etkinin bölge içlerine yani ağızlara sokulmasına zemin oluşturmuştur. Bu etki farklı kollardan sürülebilmeyle birlikte bu yazının konusunu etkinin söz varlığı boyutu oluşturmaktadır.

2 Kömür üretimi tarihi boyunca bölgede on farklı yabancı dilin konuşurları çalışmış, yaşamıştır.

3 Bölgeye Türkiye'deki otuz ilden göçenlerin olduğu bilirse de en yoğun göçler Kastamonu, Samsun, Giresun, Trabzon, Rize, Kars, Erzurum gibi Orta ve Doğu Karadeniz ile Doğu illerinden olmuştur.

Yine bu yazı bağlamına has, kömür üretiminin bölge ağızlarının söz varlığına etkisi üç grupta ele alınabilir: Yazı dili veya terim sözlüklerinde özgün biçimleri yer alan *pasa (posa)*, *acastör (ajüstör)*, *mortefik (mortopikör)*, *bat (bant)*, *balya treni (banliyö treni)*, *desendire (desandri)*, *ütü (etiv)*, *üsküp (skip)* gibi yöresel söyleyiş özellikleri kazanmış fakat anlamı değişmemiş yabancı terimler; sözlüklerde yer alan veya bugün ülkenin öteki maden bölgelerinde de kullanılan *ayak, alın, baca ağzı, bağ, baş aşağı, baş yukarı, belleme, boyunduruk, domuz damı, fırça, gücük, kafes, kama, kara tumba, kılavuz, köstek, kuyu dibi, nefeslik, ocak ağzı, patar, posta, sallama, sarma, sıçan yolu, tabanca, taramacı, toz hastalığı* gibi kimi terimleri karşılamak üzere başka alanlardan devşirilmiş veya türetilmiş Türkçe veya Türkçeleşmiş sözlere ki bunların ülkenin en eski ve en geniş madencilik sahasında doğup buradan öteki bölgelere ve yazılı eserlere yayılma/geçme olasılığı yüksek görünmektedir. Dolayısıyla sürecin ağızlara etkisi/katkısı kadar bölge ağızlarının madencilik terimlerine katkısı da ayrıca soruşturulmaya değerdir.

Son grupta ise çoğunluğu şu aşamada yazı dili veya terim sözlüklerinde yer almayan kullanımlardır ki yapısı tanınmayacak oranda değişmiş veya yeni anlamlar kazanmış yabancı terimlerle yabancı terimler veya bölge için yeni kavramlar için bulunan karşılıkları, yani bölgeye has adlandırmaları içermektedir:

Alaman kömürü: Kömüre çok benzediğinden kömürle karıştırılarak ya da ayrı olarak kömür niyetine satılan siyah taşlar için kullanılmaktadır.⁴

Derlememizde yukarıdakinden fazla bilgi edinememekle birlikte *Alaman kömürü* ifadesi şist veya mostra için kullanılmış olmalıdır. Zira siyah şistler bir miktar kömür de barındırmaktadır.

ateşnefes: Yöre işçileri tarafından geçmişte *grizu* anlamında kullanılmıştır: “*Gürültü kesildikten sonra arkamdan bir ses duydum. ‘Korkma Ethem’ diyordu ses, ‘ateşnefes kütledi, Allah bizim canımızı bağışladı...’*” (Çıladır 2014: 26) Bugüne aynı kavram için ağızlarda da “grizu” ifadesi kullanılmaktadır.

Madenlerdeki ciddi tehlikelerden biri olan karbon gazı birikmesi ise benzer yapıdaki **körnefes** sözüyle adlandırılmıştır. Renksiz ve kokusuz ol-

4 *Alaman kömürü* ifadesi bu anlamıyla bölgedeki konuşmalarım sırasında derlenmiş fakat bu ifadeye yazılı herhangi bir kaynaktan rastlanmamıştır.

duğundan fark edilmesi çok zor olan karbon bileşenli gazlar tatlı bir uyku hissiyle birlikte ölüm getirebilmektedir: "**Körnefes** gerçekten çok hain, çok sinsi bir soluktur. Bu gazı hissetmeden yutarsınız. Rengi yoktur, belirli bir kokusu yoktur, göremezsin bilemezsin (...) Bu zehiri yutan ne olduğunu, neye uğradığını bilemez, tatlı bir uyku içinde geçer gider." (Çıladır 2014: 91) Bu söz, günümüzde hazırlanmış bazı terim sözlüklerinde de "karbon-dioksit gazı" anlamıyla yer almaktadır. 1900'lü yılların anılarına dayanan yukarıdaki alıntı dikkate alındığında bu sözün dil içindeki seyri de ayrıca araştırmaya değerdir.

fedai: Maden ocaklarındaki grizu, göçük veya su baskını tehlikesinin yüksek olduğu yerlere girerek tehlike oluşturan şartları gidermekle görevli işçiler için kullanılmaktadır: "*Bacalarda ateşnefesin fazla birikip patlamasına meydan vermemek için, akşamdan şüpheli bacalara birer yanık kandil bırakılırdı (...) Kandil gelen grizu gazını yavaş yavaş yakar, birikmesine meydan vermezdi. Kandil asılmasına imkân olmayan bacalara, **fedailer**, yahut ateşnefes yoklayıcıları giderdi. Bunların vazifesi çok mühim ve tehlikeliydi.*" (Çıladır 2014: 28)

guruplu: Münavebeli/yarı zamanlı çalışan köylüler bölgede Fransızcadan dilimize geçen bu kelimeyle (grup), adlandırılmaktadır. Tam zamanlı çalışan işçiler için de **dayimci** ifadesi kullanılmaktadır.

istop olmak/istop etmek: "Durmak, durdurmak" anlamındaki Batı kökenli *stop* sözü bu yapıyla yörede "işten (madenden) çıkarılmak, işten çıkarmak; işi durdurmak" anlamlarında bugün de yaygın olarak kullanılmaktadır. "*İşi istop edivemiştik emme biz... Ocağın ağzını tutmuş, geleni gideni goyvermemiştik...*" (Yalçın 1979: 114)

pavyon: Köyde yaşamakla birlikte yarı ya da tam zamanlı çalışan işçilerin konaklaması amacıyla üretim bölgelerinde yapılan çok sayıdaki işçi barınağı yörede **pavyon** olarak anılmaktadır. "*Dayimci işçiydim ben. Orda pavyonnada yata gakaduk.*" (Kalyoncu 1968: 185)

payton: Çalışanların maden ocaklarına inmesi veya içerideki bölümlere ulaşması için kullanılan, eğimli arazilerde kurulan raylı sistemler üzerinde varagele sistemiyle ilerleyen küçük vagonlar yörede **payton** olarak adlandırılmaktadır. "*3 işçi, yer altında işçi taşınmasında kullanılan payton yerine kömür vagonlarını çeken motora bindi. Raydan çıkan kömür dolu vagonlar...*" (www.pusulagazetesi.com.tr/arsiv:28.11.2012) Bölgede bu-

gün de kullanılan bu söz birkaç terim sözlüğünde yer almakta, *kontrpua* ve *şaryoportör* yabancı sözleriyle ilişkilendirilmektedir. Havza tarihiyle ilgili oldukça eski belgelerde de geçen bu sözün de bölgeden yayılma olasılığı yüksektir.

posalı: İşçi sayısının yoğun olduğu dönemlerde işçiler ve aileleri için sunulan servis hizmetinden yararlanmak için gereken paso uygulaması günümüzde özel kuruluşların işçiler için sağladıkları veya işçilerin köylerden madene ulaşmak için kiraladıkları servis araçlarının adlandırılmasına kaynaklık etmiş, bu tür servis araçları **paso** (İtalyanca *passo*) olarak adlandırılmıştır: “*GMİS Genel Mali Sekreteri Muharrem Sarıçam, paso denilen işçi servisleriyle 18 yıl işe gittiğini ifade ederek şöyle konuştu; ‘(...) Maden işçilerinin ulaşımında bir paso kültürü oluştu. Bu kültürü ne bozabiliriz ne de yok sayabiliriz. (...)’*” (www.pusulagazetesi.com.tr/arşiv:08.10.2012)

Aynı araçlar bölge ağızlarında **posalı** olarak adlandırılmakta, “posa çekmek/posa gitmek” gibi biçimleri de kullanılmaktadır.

susa: Çoğunlukla yukarıda anılan sebeplerle köylerde yapılan “soşe”ler (Fransızca *chaussée*) yörede **susa** biçiminde telaffuz edilmekte, bu ifade genel olarak araç işleyen her türlü yol için de kullanılmaktadır.

trka: Aralığı altmış santimetre civarında olan ray üzerinde buhar, hayvan veya insan gücüyle yürütülen küçük demiryolu aracıdır: “*Ordan trkalar binerüz girerüz oca.*” (Kalyoncu 1968: 161)

Bölge üzerine araştırma yapanlar arasında sözün kökeniyle ilgili iki farklı görüş dile getirilmektedir: Bu araçların madenlerde kullanılmak üzere Türkler tarafından yapılandırılmasına bağlı olarak bunlara yabancılarca verilen “Turko” adı ve Fransızca “dekovil” (*decauville*) sözünün yöredeki söylenişi. Şu aşamada bunlardan birini öne çıkaracak yeterli kanıt bulunmamaktadır.

tike: Ağız sözlüklerinde “parça, lokma, dilim” anlamlarıyla birçok yöreden derlenmiş olarak geçen bu söz yörede başta ekmek olmak üzere kumanya almaları için işçilere verilen kupon için kullanılmıştır: “*İşletme tike vörü, onnan ekmek zeftin vörüle, onu aluruz ordan. Bi çeyrek ekmek işde...*” (Kalyoncu 1968: 161) Dolayısıyla, “bilet; kupon” anlamındaki Batı kökenli “ticket” sözü ülkede daha çok 90’lı yıllarda İngilizce telaffuzu (tikıt) ile yaygınlaşırken aynı söz Zonguldak maden havzasına bundan çok önce Fransızca okunuşuyla (tike) geçmiş görünmektedir.

Kendi okullarını, sinema salonlarını, plajlarını, radyo istasyonlarını açan işletmelerin işçilere verilmek üzere kendi fırınlarında ürettiği, yöredikilerden farklı bu ekmeğe bölgede “tike ekmeği” biçiminde adlandırılmış, buradan da ad aktarması yoluyla Fransızca *tike* sözü geçmişte bu ekmeği adlandırmak için de kullanılmıştır.

üsküpbası: Kuyulardan kömür ya da posa çıkarmak amacıyla kullanılan kovanın adı olan “scip” sözü yörede **üsküp** biçiminde telaffuz edilmekte, “scip”lerin yüklemeye kulesi ise **üsküpbası** olarak adlandırılmaktadır. “*Madencilerin scipe ‘üsküp’, skipin yüklemeye kulesine de ‘üsküpbası’ demeleri, kendilerine yabancı kelimelere karşılık bulma ustalıklarının bir örneğidir.*” (Zaman 2012: 213)

zarzor: Kömür açığını kapatmak veya işçileri cezalandırmak amacıyla güvenlik önlemleri göz ardı edilerek tahkimatsız, korumasız biçimde kömür çıkarma yöntemi yörede **zarzor** ifadesiyle adlandırılmıştır. “*O eski günlerde, güvenlik göz ardı edilerek, topuklardan bile çalınarak ve her tür onarım ertelenerek yapılan üretim zorlamalarına ‘zarzor’ denilirdi...*” (Yersel 1991: 14)

Zengin kömür yataklarına sahip Zonguldak havzası hem madencilğin tek ve yoğun üretim biçimi olarak gelişmesi hem birbirinden farklı çok sayıda kültür unsurunun dar bir alanda karşılaşmasıyla çeşitli disiplinler açısından biriciklik özelliği gösterir. Bazı disiplinlerin bu biricik örneğe ilgisi son zamanlarda artmakta, başta madencilik tarihi olmak üzere bölgeyle ilgili eserler peşi sıra yayımlanmaktadır. Bunlarla birlikte geçmişe ait fotoğraflar, fotoğraf arkası yazıları, vardiya çizelgeleri, işçi dilekçeleri, konser davetiyeleri vb. yeni belgeler de gün ışığına çıkmaktadır. Çoğunluğu madenlerde çalışmış sanatçılar tarafından üretilmiş, dolayısıyla madenleri fon tutan fakat çoktandır baskısı bulunmayan romanlar, öyküler ve söyleşiler de yeniden yayımlanmaktadır. Kendi alanları için değerli oldukları kadar dil araştırmalarına verimli kazı alanı da sunan bunlar gibi yeni çalışmalar işbu gibi yazıların geliştirilmesine, varsa eksikliklerin giderilmesine de önemli katkı sağlayacaktır.

Kaynaklar:

- Çıldır, A. Naim (2014), *Yer Altında Kırk Beş Sene: Bir Maden İşçisinin Anıları*, Haz.: Sina Çıldır, İstanbul, Evrensel Yayınları, 119 s.
- Kara, Murat (2013), “Osmanlı Devleti’nin Son Döneminde Ereğli Kömür Havzası”, *History Studies*, V 5, I 1, p. 223-250.

- Kalyoncu, Hamit (1968), *Çaycuma Ağzı'ndan Derlemeler*, 224 s. + 13 fotoğraf, Basılmamış Bitirme Tezi, AÜ Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Türk Dili Bölümü, 224 s.
- _____ (2005), *Kömürde Açan Çiçek*, Ankara, Pervaz Yayınları, 671 s.
- Koca, Hüseyin (2011), “Zonguldak Havzası'nda Maden Kömürü Üretimi İle Başlayan Çalışma ve Kentleşme Koşullarının Yöre Halkı Üzerindeki Etkileri”, 38. *ICANAS Bildirileri*, II. Cilt: *Çevre, Kentleşme, Sorunları ve Çözümleri*, Ankara, AKDYK Yayını, s. 581-598.
- Maden Terimleri Sözlüğü*, www.etimaden.gov.tr. erişim: Nisan 2016.
- Tuncer, Kadir (1998), *Tarihten Günümüze Zonguldak'ta İşçi Sınıfının Durumu*, İstanbul, Göçebe Yayınları, 236 s.
- Yalçın, İrfan (1979), *Ölümün Ağzı*, İstanbul, Ze Yayınları, 176 s.
- Yersel, Kadri (1991), “Zonguldak'ta Zarzor”, *Madencilik Bülteni*, S 12, TMMOB Maden Mühendisleri Odası Yayını, s. 14.
- Zaman, Ekrem Murat (2012), *Zonguldak: İnsan Mekân Zaman*, Zonguldak, TMMOB Maden Mühendisleri Odası Yayını, 522 s.